

VURAL, Mehmet (2014). “Türk-İslâm Düşüncesinde Gazzâlî”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.65-73 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Mehmet VURAL*

TÜRK-İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE GAZZÂLÎ

Giriş

Felsefe genel olarak “bilgelik sevgisi” (*philosophia*) demektir. İnsanlık kültürünün önemli bir parçası olan felsefe, bir etkinlik olarak kuşku, eleştirel, sorgulayıcı, refleksif ve öznel bir bilgi edinme etkinliğidir. Felsefenin günümüze kadar yüzlerce tarifi yapılmıştır. Örneğin İslâm filozoflarından İbn Hindu eserinde felsefenin seksen kadar tarifini vermektedir. Bununla birlikte, felsefenin ne olduğu konusunda ilk İslâm filozofu Kindî'nin özlü bir şekilde altı madde halinde yaptığı tarif en tanınmış olanıdır. Buna göre felsefe; “Hikmet sevgisidir.”, “Varlıkları olduğu gibi bilmektir.”, “İlâhî ve insanî işlerin bilgisidir.”, “Ölüme hazırlıktır.”, “Mümkün olduğu kadar Tanrı'ya benzemektir.” ve “Sanatların sanatı ve ilimlerin ilimidir.”

İslâm Felsefesinin Doğuşu

İslâm felsefesi, “İslâm ve” “felsefe” kavramlarının bir arada kullanılmasından oluşan ve ilk bakışta birbiriyle tamamen zıt gibi görünen iki kavramdan oluşan bir terimdir. Aslında İslâm felsefesi tabiri birçok tartışmayı da bünyesinde taşımaktadır. Bu yüzden, “İslâm” kavramı ile birlikte Grek orijinli felsefe kavramının bir arada kullanılması yerine, “hikmet” kavramının kullanılmasını önerenler de olmuştur. İslâm felsefesinin felsefe mi yoksa hikmet mi olarak adlandırılması gerektiği konusu tartışmalıdır. Kindî, hikmet kavramını felsefeden daha yüce ve geniş olarak görmektedir. İbn Sînâ ile birlikte giderek felsefe teriminin yaygınlık kazandığı ve IX. yüzyıldan sonra bu terimin yerleştiği gözlenmektedir. Zaten *philo-sophia* terimindeki *sophia* Pisagor'dan beri filozof, hekim, hâkim kavramlarını bünyesinde barındırmaktaydı.

* Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

İslâm felsefesi tabirinin yerine “Hikmet” dışında; “Arap felsefesi”, “İslâm’da felsefe” “Müslüman-Arap felsefesi” ve “Müslüman felsefesi” gibi başka terkipler de önerilmiştir. Bununla birlikte bunlar içerisinde en yaygın kullanımı olan “İslâm felsefesi” tabiridir.

Kullanmış olduğu yöntemler ve izlemiş bulunduğu felsefe geleneği itibarıyla tercüme vasıtasıyla zengin bir terminolojiyi kazanan ve Grek felsefesinden oldukça etkilenmiş olan İslâm felsefesi, Kindî ile birlikte kendinden söz ettirir olmuştur. Alanı, sınırları ve kaynakları itibarıyla İslâm düşüncesinin en zengin alanlarından biri olan İslâm felsefesi, kelâm, tasavvuf başta olmak üzere birçok bilimle iç içedir.

İslâm felsefesi aslında “İslâm’ın bir felsefesi” değildir. İslâm felsefesi, İslâm medeniyet ortamının ve İslâm dünya görüşünün bir felsefesidir. Bununla birlikte İslâm felsefesini İslâm inancına sahip filozoflarla sınırlı tutmak, sırf bir inanç temelli felsefe olacağı için bu alanı kelâma dönüştürmeye ve bu disiplini sınırlamaya neden olacaktır. Bu yüzden İslâm felsefenin “Müslüman filozofların ortaya koyduğu felsefî düşüncedir.” şeklindeki bir yaklaşım İslâm felsefenin çerçevesini daraltacaktır. Oysa İbn Meymûn, İbn Cebriol, İbn Kemmûne hatta günümüzde sonradan Hıristiyanlığı seçmiş de olsa Macit Fahri ya da dinî konularda serbest bir tutum izleyen Abdurrahman Bedevî gibi birçok filozof, İslâm felsefesine büyük katkılar sağlamış ve sağlamaktadır.

İslâm dünyasında, Antik Yunan’ın bilimsel ve felsefî mirası yoğun bir şekilde tercüme edildikten sonra, kendilerine “*felâsife*” denilen Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ gibi Meşşâî filozofları, ilk olarak IX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmışlardır. Bunlar o zamana kadar İslâm dünyasına yabancı mantık, fizik, astronomi, metafizik, ilâhiyat gibi birtakım bilim veya disiplinlerde çalışmalar yapmış, geleneksel yöntemlerden farklı metodolojiler geliştirmişlerdir. Böylece onlar, bir yandan felsefeyi Yeni-Platoncu tezler yönünde izlemeye ve geliştirmeye çalışırken; diğer yandan, bu felsefe ile İslâm arasında bir uzlaştırma sağlamaya, yani akılla imanın, felsefe ile dinin uzlaşabileceğini ortaya koymaya çalıştılar.

Felâsife’nin kendilerine gelmiş şekliyle Antik Çağ felsefesini, özellikle Platon ve Aristoteles’i büyük bir hayranlıkla izledikleri ileri sürülmüş, bunun bir sonucu olarak da onların özgün ve yaratıcı bir felsefe oluşturamadıkları, felsefeye önemli katkıda bulunmadıkları, yaptıkları şeyin sadece Yunan felsefesinin tezlerini tekrarlamak veya

onları birbirleriyle yüzeysel bir biçimde birleştirmekten ibaret olduğu söylenmiştir.

Tarihsel olarak geçmişte bir kısım İslâm filozofunun Grek felsefesi ve filozoflarına karşı besledikleri aşırı hayranlık ve bağlılık hisleri Gazzâlî gibi düşünürlerin tepkisine ve eleştirisine neden olmuştur. Bu eleştirilerini *Tehâfüt* ve diğer eserlerinde dile getiren Gazzâlî, kendisinden sonra *Tehafüt* geleneğini başlatarak İslâm felsefesine büyük katkı sağlamıştır. Bu eleştiri geleneği, tasavvuf düşüncesinin güç kazanmasını sağlamış, akılcılığa karşı muhalefet bazen ciddî boyutlarda hücumu neden olmuş, tek hakikat yolunun vahiy ve sezgi olduğu ileri sürülerek, İslâm felsefesine karşı bir geleneğin oluşması sonucunu da doğurmuştur. İşte Gazzâlî'nin hücum ettiği, yanlış olduğunu düşündüğü felsefî anlayış, bu Aristotelesçi felsefenin İslâm dünyasındaki izdüşümü olan Meşşâilik'tir.

Gazzâlî, Büyük Selçuklular döneminde yaşamış, 30 yıl süreyle Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'ın vezirliğini yapmış olan hemşerisi Nizamülmülk (ö. 1092)'ün yakın çalışma arkadaşı olmuş, 6 yıl onun karargâhında bulunup ilmî çalışmalarda bulunmuş ve onun kurduğu Bağdat Nizamiye Medresesinde (1067) Başmüderres olmuştu. Dolayısıyla Gazzâlî'nin bütün yaşamı Türkler içerisinde geçmiş, bu yüzden içinde yaşadığı toplumun şartlarından etkilendiği gibi, kendisi de yaşadığı toplumun başta dinî hayatı olmak üzere, siyasî ve kültürel yaşamını da etkilemiş, bu etki günümüze kadar da artarak gelmiştir.

İslâm Felsefesinde Gazzâlî

Gazzâlî, nesiller boyunca sadece Müslümanların değil, her çağda hakikati araştıranların otorite kabul ettikleri önemli bir şahsiyet olmuştur. O, Doğu'da olduğu kadar Batı'da da çok iyi tanınan ve İslâm düşünürleri içerisinde en özgün ve orijinal simalardan birisidir. Montgomery Watt başta olmak üzere birçok Batılı düşünür, Gazzâlî için “Modern Batı düşüncesine en yakın, bizim en iyi anlayabileceğimiz düşündürdür.” demektedir. O, eserlerindeki bilgiler ve ortaya attığı tezler ile büyük tartışmalara ve kendinden sonra büyük bir tartışma geleneğinin başlamasına sebep olmuştur. Öyle ki İslâm felsefesinden “tehfüt felsefesi” ya da “tehfüt geleneği” olarak söz edilmesi bunun bir yansımasıdır.

Gazzâlî, İslâm felsefesinin en özgün ve orijinal filozoflarından birisidir. İslâm düşüncesini dönemlere ayırmak gerektiğinde, Gazzâlî-öncesi (*mütekaddimîn*) ve Gazzâlî-sonrası (*müteahhirîn*) şeklinde bir

ayrım yapmak gelenek hâlini almıştır. Gazzâlî, yaşamış olduğu toplumu derinden etkilemiş ve bu etki günümüze kadar da devam etmiştir. Öyle ki onun eserlerini okurken kimi zaman modern düşünürlerden biri ile karşı karşıya olduğumuz hissine kapılabiliriz. Bunun nedeni, onun ilgilendiği konular ve bakış açısından kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde Ahmed Emin (1886-1954) de “Bugünkü Müslümanlık, Eş’arî ve Gazzâlî’nin Müslümanlığıdır dersek, hakikatten uzaklaşmış olmayız.” diyerek bu duruma dikkat çekmektedir.

Gazzâlî, bilgiyi elde etme ve kullanmada çok değişik yöntemlerin varlığını ileri sürerek, kendi eserlerinde bunları ortaya koymuştur. Bunu yaparken de temel ilke olarak Aristoteles mantığını aynen benimsemiş ve bu mantığı İslâmî ilimlerle uzlaştırmayı denemiştir. Hatta bu mantığı İslâm düşüncesinde bir yöntem olarak belirleyen ilk düşünür olduğu söylenebilir. Aristoteles mantığını, bilginin ortaya konmasında ortak bir kıstas olarak alan Gazzâlî, bu ilmi yeterince kuşatamamış olanların bilgisine güvenilemeyeceğini savunur. Onun anlayışında mantık, felsefenin bir alanı olmadığı gibi, dinle de doğrudan bir ilişkisi yoktur. Mantık sadece doğru bilgi ve ilimler için bir “âlet” işlevi görmektedir.

Gazzâlî, klasik mantık terimleri yerine İslâmî ilimlerde meşhur ve bilinen terimleri kullanmakta, yerine göre yeni terimler üretmekte; verdiği örnekleri de dinsel konulardan seçmektedir. O, aynı zamanda mantık ile insanın mutluluğu arasında bir ilişkinin olduğunu düşünmektedir. Çünkü mantık, ilmin bilgisizlikten ayırt edilmesini, bu da nefsin gelişimi ve mutluluğu sonucunu doğurmaktadır. Yine ona göre mantık kuralları ve yöntemleri Kur’an’da bulunmakta olup, mantık ilkelerinin koyucusu Allah (ilk öğretmen), öğreticisi Cebrail (ikinci öğretmen) ve uygulayıcıları da peygamberler (üçüncü öğretmen)’dir. O, böylece mantığa ilâhî bir hüviyet vermekte ve dini anlamak için de mantığı zorunlu görmektedir. Onun bu görüşleri İslâm toplumunda etkili olmuş, Aristoteles mantığı ilimler için bir yöntem olarak benimsenmiş ve bu konulardaki çalışmalar hız kazanmıştır.

Gazzâlî felsefesinde en önemli sorunların başında bilgide, özellikle metafizik bilgide “yakîn” problemi gelmektedir. Onun yakîn arayışında en önemli sebep, dinsel inancı ve bilgiyi sağlam bir temele oturtmak çabası gelmektedir. Zira bilgide kesinliğin temel ögesi şüpheden uzak olmaktır. Bunun kriteri akıl, ölçütü ise bütün akıl sahiplerinin düşünce birliğidir. Bu düşünce birliği de insanda *a priori* olarak bulunan zorunlu ilk aklî bilgileri oluşturmaktadır. Doğal

bilimlerde burhan ve aklî yöntemlerin doğru sonuçlar verebileceğini kabul eden Gazzâlî; metafizik sorunlarda bu tür yöntemlerin başarısız olacağını ileri sürmektedir. Çünkü metafizik sorunlarda akla dayalı bir düşünce birliği mümkün olmayıp, bu tür sorunlar deneyimimizin dışında kalmaktadır. Örneğin akıl, âlemin hâdis (sonradan) olduğunu ileri sürebileceği gibi, aynı şekilde kadîm (ezelî) olduğunu da ileri sürebilir. Bu konudaki düşüncelerin hepsi zan ve spekülasyona dayanmaktadır. Dolayısıyla metafiziğe ve diğer ilimlere ait yöntemler birbirinden kesinlikle ayrılmalıdır.

Filozoflar tarafından en yüce ilim olarak görülen metafiziği Gazzâlî, aklın yetersiz ve yetkisiz kaldığı, spekülatif bilgiler alanı olarak görmektedir. Bu alanda akıl birbirinden farklı hatta birbirine zıt birden fazla görüşü kabul edebilir. Bu yüzden bu alanla ilgili bilgiler akılla değil vahiy, ilham, sezgi, keşif gibi dinsel deneyim yolları ile elde edilebilir. Böylece Gazzâlî, -Kant'ın daha sonra yapmış olduğu gibi- inanma ile bilme arasında ilişkiyi araştırıp, iman konusunda kuramsal aklın sınırlarını göstermektedir.

Kullanmış olduğu yöntemler içerisinde diyalektiği, kesin bilgi vermeyen bir tartışma sanatı olarak görerek, spekülatif ve zannî bilgi veren bu yönteme güvenilemeyeceğini söyler. Bu yöntemde mantığın objektif kriterlerini kullanmayıp, sofistیک bir yaklaşımla tezlerini kanıtlama gayreti bulunmaktadır. Bu yüzden bu yöntemi çok dikkatli kullanmak gerekmektedir. Aynı şekilde bu yöntemle, karşı tezi aşığılamak ve insanları zor durumda bırakmak vb. gibi olumsuz yönlerde kullanmayı da ahlâkî bir tavır olarak görmemektedir. Dolayısıyla sübjektif özelliği olan bu yöntemin metafizik alanda bilgi elde etmede hiç şansı kalmamaktadır.

Gazzâlî'nin sıkça kullanmış olduğu bir yöntem ise tevil (*hermeneutik*)'dir. Buna göre bir metinde gerçek anlam kastedilen yani metin sahibinin niyet ettiği anlamdır. Ona ulaşmak için yapılan yollardan biri de tevil yöntemidir. Tevil, kastedilene yaklaştıkça kesinlik kazanır. Aynı şekilde metindeki anlam, tarihsel değil, evrensel bir mahiyet arz eder. Gazzâlî tevilin sınırsız kullanımına karşı çıkararak; sınırlı, kurallı ve ölçülü bir tevil anlayışını savunmuştur. Tevilde niyet ve eylemin önemine değinmekte, en doğru tevil mutasavvıfların yaptığını iddia etmektedir. Ona göre akıl nakle, zahir bātına aykırı değildir; ancak temel dinsel esaslarda ve tevatüren bilinen konularda tevil yapılmamalıdır. Bu yüzden onun tevil anlayışını “ımancı tevil” olarak nitelemek mümkündür.

Gazzâlî felsefesinin özgün yönlerinden birisi de yöntemsel şüphe anlayışıdır. Ona göre yakîne ulaşmak için şüphenin özel bir önemi vardır. Zira şüphe etmeyen düşünemez, düşünemeyen gerçeği göremez, gerçeği göremeyen de körlük ve dalâlete saplanıp kalır. O, kesin bilginin “iman” ile elde edilebileceği sonucuna yöntemsel şüphe ile ulaşmıştır. Buna göre dinsel düşünceler mutlak doğrudur, fakat felsefî düşünceler kesinlik içermez. Ancak dinsel düşüncelere uyduğu ölçüde doğrudur. O, böylece düşünce ve eylemlerinde dinin sınırları içerisinde kalmaya özen göstermektedir.

Ehl-i Sünnet inancını benimseyen Selçuklular, Bâtınîlerle askerî, siyasi ve kültürel alanlarda mücadele etmişler, Gazzâlî'nin de görev yaptığı Nizamiye medreselerinin asıl fonksiyonu bu inanca karşı Sünnîliği savunmak olmuştur. Gazzâlî, tasavvuf ile Ehl-i Sünnet'i uzlaştırarak kendisinden sonraki dönemde sufiliğin meşrulaşmasında ve yazdığı eserlerle Ehl-i Sünnet karşısındaki bâtinî düşüncelerin de zayıflamasına büyük etki yapmıştır. O, bu çabasında Ehl-i Sünnet idealini gerçekleştirmek için sufilerin çokça kullandığı sezgi, ilham, keşif gibi yöntemleri kullanmıştır. Gazzâlî için sufilik, Ehl-i sünnet inancının doğruluğunun hem tespit edilmesini hem de gereği gibi anlaşılmasını mümkün kılan bir yoldur. Gazzâlî, Ehl-i Sünnet düşüncesi ve tasavvuf ile geniş bir “orta yol” anlayışı ortaya koymuş, İslâm'ın bâtinî ve zahirî öğeleri arasında bir uygunluk kurmayı başarmıştır.

Gazzâlî yönteminin kendi eserlerindeki pratik yansımalarına bakacak olursak; sınırları gayet iyi çizilmiş, planı ve mantıksal örgüsü sağlam birer iç sistematığı olduğunu görürüz. Her seviyedeki insan için farklı eserler kaleme almıştır. Eserlerinde felsefî kavram ve ifadelere sıkça başvurmakta, düşüncelerini daha ziyade dinsel terminoloji ile ifade etmeyi tercih etmektedir. Ayrıca felsefî konuları pratiğe indirmekte oldukça başarılıdır. Yine o, âlimlerin devrin hükümdarlarına nasihatte bulunma geleneğine uyarak Selçuklu Sultanı Sencer (1085-1157) için devlet yönetimine dair *Nasihati'l-mülûk* (Devlet Başkanlarına Nasihatler) isimli eseri kaleme almıştır.

Bununla birlikte Gazzâlî'nin İslâm düşüncesine olumsuz etkileri de olduğu bir gerçektir. Örneğin ilimleri sınıflamada “dinî ilim” ve “dünyevî ilim” ayrımı doğal bilimlerin ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Buna bağlı olarak onun dünya tasavvuru son derece olumsuzdur. Ahiret yaşamının dünya yaşamına tercih edilmesini sıkça teklif etmektedir.

Gazzâlî, hakikati arama yolundaki gayretleriyle kendisinden sonra hem İslâm dünyasında hem de Batı'da yaşamış birçok düşünüre örnek olmuş ve yol göstermiştir. Örneğin yöntemsel şüphesi ile Descartes (1596-1650)'e, kalp gözü düşüncesiyle Pascal (1623-1662)'a, indeterminist düşünceleriyle Hume (1711-1776)'a ve aklın bilgi edinme gücü ve sınırlarını belirlemede Kant (1724-1804)'a önderlik etmiştir. Adı geçen düşünürlerin vermiş oldukları örneklerin bile Gazzâlî ile benzer olması, onların Gazzâlî'den haberdar oldukları göstermektedir. Onun bu felsefesi ve yöntemi izlenseydi, İslâm dünyasında Descartes, Kant ve hatta Husserl (1859-1938) gibi düşünürlerin ve felsefî akımların ortaya çıkması kaçınılmazdı.

Sonuçta, Gazzâlî'nin eserlerinde ve renkli dünyasında mutlak bir iç bütünlük arayışı vardır. Kendinden önceki birikimi çok iyi anlamaya çalışmış, onu eleştirel bir bakış açısıyla çözümlenmiş ve kendi düşüncelerini bu çerçevede sistemleştirme arayışına girmiştir. Bu yüzden onun yaşamı, düşünceleri ve yöntemi günümüz insanı ve düşünürleri için çok iyi bir model niteliğindedir.

Sonuç

İslâm dünyasında Gazzâlî'den sonra felsefenin inkıtaya uğradığı ve bunda onun büyük katkısı olduğu düşüncesi hâlâ yaygın bir anlayıştır. Oryantalistlerden bizlere geçen bu yaklaşım büyük taraftar bulmuş, akademi dışında halk nazarında da kabul görüp, geri kalmanın temel argümanı sayılmıştır.

Aslında İslâm dünyasında felsefenin geri kalmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Bunların belli başlılarını şöyle sıralayabiliriz: Moğol istilası, Haçlı seferleri, Bâtînlilik, menfi siyasî olayların selefliği canlandırması gibi. Ayrıca Mevlânâ gibi bazı mutasavvıfların felsefeye olumsuz yaklaşımı, müspet ilimlerdeki gerilemeye paralel olarak İslâm felsefesinde de gerileme gözlenmiştir. Bunların dışında Gazzâlî'nin yanlış anlaşılması da en önemli nedendir. Gazzâlî'nin Meşşâî felsefeye yönelttiği eleştirilerin genel felsefeye yapılmış olarak algılanmıştır.

Şüphesiz Gazzâlî'nin felâsifeye yönelttiği eleştiriler, Meşşâî felsefesinin ilerlemesine engel olmuştur. Onun Meşşâî metafiziğine karşı çıkması, hatta meydan okuması, sanki tüm felsefeye karşıymış gibi anlaşılmalı ve İslâm toplumunda düşünsel gelişiminin duraklamasına sebep olduğu iddia edilmiştir. Oysa o ilme ve felsefeye karşı olmayıp, çatışmanın İslâm dinî ile Yunan metafiziği arasında olduğunu sergilemektedir. Gazzâlî'nin eleştirileri Aristotelesçi

felsefeyi hedeflemiş olmakla beraber, sonuçta İslâmî görüş bakımından hangi türden bir felsefenin uygun olamayacağını göstererek yeni bir felsefî arayışa gidecek yolu açmış bulunmaktadır. Gazzâlî'den önce İslâm düşüncesinde, esasını Yunan felsefesinin teşkil ettiği anlayışa doğrudan doğruya cephe alarak bunu sistemli bir şekilde eleştiren hiç kimse çıkmamıştır. Bununla birlikte felsefî kavram ve yöntemleri kelâma ve özellikle de Eş'arî ekolüne sokmuş, İslâm'la çatışmayan bir felsefenin oluşması için temeller atmıştır. Gazzâlî'nin başlatmış olduğu "tehâfüt" tartışmaları İslâm felsefesinin en fazla yoğunlaştığı alan olmuştur.

Gazzâlî'nin *felsâsife*'ye yönelttiği eleştirilerde dinî boyutu da katması, âlemin ezelîliği, cismanî haşır ve Allah'ın küllî bilip cüz'î bilememesi meselelerinin dinî boyutla ele alıp, filozofları küfürle itham etmesi, eleştirilerine dinî argümanları ve eskatolojiyi de katması, felsefeye karşı bakışın değişmesinde etkili olmuştur. Buna karşın Gazzâlî'nin kusurunun, tenkitlerinin yanlış değerlendirilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Kendisinden sonrada Gazzâlî adına reddiyecilik yapılması bu zihniyeti pekiştirmiştir. Bu yüzden kültürümüzde ve gelenekte felsefe işe yaramaz, lafazanlık gibi görülmeye başlanmıştır. Örneğin Nabi şiirinde geçtiği gibi; *Felsefe fülse eder mi? / Ana keyyis değer biçer mi? / Mantıkiler ölür ise gam değil, / Zira onlar ehli imandan değil!*

Doğu'daki durağanlığa ters orantılı olarak Batı'da bilim ve felsefenin gelişmesi de, İslâm dünyasında düşüncenin ve felsefenin gelişmesine engel olmuştur. Batı'da pozitivism, scientisizm, natüralizm, varoluşçuluk, fenomenoloji gibi akımların ortaya çıkmış, felsefî tartışmalarla düşünce zenginleşmiştir. İslâm dünyasında ise fikhî ve klasik kelâmî tartışmalar devam edegelmiştir. Bu yüzden pratik bir ilgisi ve günümüzle bağlantısı kurulamamış, pratik sorunlarda çözüm arayışına gidilmemiştir. İslâm felsefesine, sanki kuru bir bilgi yığını, bugün gerçekliğini yitirmiş metafizik temelli Orta Çağ düşüncesi, boş ve sözde önermeler olarak bakılmıştır. O halde temel sorun, İslâm felsefesinin tarihsel oluşumundan hareketle, geleneksel mirası bugün nasıl kullanabiliriz; ayrıca küresel ölçekte ve gelecekte gücümüze bu birikim ne katacaktır sorularına cevap bulma olmalıdır.

Başvurulan Kaynaklar:

- Arslan, Ahmet (1996), *İslâm Felsefesi Üzerine*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Bayrakdar, Mehmet (1997), *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara: TDV Yayınları.
- Gazzâlî (1981), *Tehâfütü'l-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Vural, Mehmet (2011), *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.